

MIRJANA GROSS

Je li historija društvena ili prirodno-historijska znanost?

Velika Marxova snaga bila je uvijek u tome što je stavljao težište i na postojanje društvenih struktura i na njihov historicitet, ili drugačije rečeno, na njihovu unutrašnju dinamiku promjena. Danas, kada se opstanak društvenih sistema općenito priznaje — dakako uz cijenu ahistorijske analize — možda je bitnije nego ikada dosad zajedno s Marxom isticati povijest kao neophodnu dimenziju.

Eric J. Hobsbawm

Vrlo mi je drago što je Branislav Đurđev obratio veliku pažnju mojim naporima da jugoslavenske historičare obavijestim i sama budem obaviještena o eksplozivnim kretanjima u historijskoj znanosti i da pri tom pokušam izgraditi svoje mišljenje o tome kako bi se mogao ubrzati proces podizanja jugoslavenske historijske znanosti kao cjeline na višu razinu. Svoj interes u tom pogledu Đurđev je najprije pokazao negativnom kritikom moje knjige »Historijska znanost« koja pokušava dati najosnovnije obavijesti o metodologiji historijske znanosti, što su mi se 1975. (kada je rukopis završen) činile najvažnije i mogle su se do stanovite granice formulirati. Zatim je temperamentno istupio protiv moga referata na kongresu historičara u Novom Sadu, da bi, najzad, i pismeno reagirao, ne čekajući da referat upozna u cjelini.¹

Nesumnjivo je da pojedinac ne može dati gotov obrazac za način tematizacije metodoloških problema, koji već postoje i u jugoslavenskoj historijskoj znanosti, ni nametnuti pravac traženja novih putova. Preduvjet za uspjeh u tom nimalo lakom pothvatu mora, dakle, biti kolektivan napor. Zato je neophodno suprotstavljanje različitih mišljenja.

Odbacujući potpuno moja shvaćanja, Đurđev me osuđuje što nekritički i eklektički preuzimam »strukturalističke« tvrdnje a ne vodim računa, ili samo registriram teoriju izvornog marksizma u nas. Đurđev nikada nije priznao da osim njegova shvaćanja postoji, ni u Jugoslaviji a kamoli

¹ Na plenumu kongresa čitala sam svoj referat tek kasno uvečer, i to ne u cjelini. Zato se Đurđevljeva kritika ne može smatrati odgovorom na moj referat. To je reakcija na jedan odlomak referata objavljen u *Politici*, koja proizlazi također i iz njegove kritike moje knjige, jer on pogrešno pretpostavlja da sam u referatu samo ponovila ono što sam već rekla u knjizi. B. Đurđev, *Strukturalizam i »kriza istorije«*, *Dijalog*, 3/1977, 115–129. Preštampano u ovom broju *CSP. M. Gross, Historijska znanost, razvoj, oblik, smjerovi*, Institut za hrvatsku povijest, Posebna izdanja 3, Zagreb 1976; B. Đurđev, *Povodom jednog priručnika za istoriju istoriografije i istorijsku metodologiju*, *Prilozi*, Institut za istoriju u Sarajevu, 13, 1977, 355–372.

van nje, bilo koja druga »teorija« što bi doista izražavala smisao i značaj izvornog marksizma. On mi se, dakle, suprotstavlja zato što moja traženja nikako ne odgovaraju »postavkama« koje on, uz različite modifikacije, već više od dvadeset godina neumorno i uporno ponavlja u svojim brojnim člancima. Ponavlja to i u obje kritike o kojima je ovdje riječ.

Mislím da se bit naše kontroverze može svesti na ovo: u skladu sa svojim »učenjem« da je historijski materijalizam teorija »o prirodnim zakonima društvom organizovanog života ljudi«, Đurđev tvrdi da historijska znanost mora istraživati »razvitak ljudi«, odnosno »razvitak naroda i nacija« kao »prirodno-istorijski proces« i postati zato »prirodno-istorijska nauka«. Moje je mišljenje da historijska znanost mora istraživati povijest ljudskih društava, tj. konkretnog, povijesnoga i društvenog čovjeka u svijetu koji je njegov proizvod, i da bi zato trebalo sustavno izgrađivati metoda oruđa kako bi historija doista postala društvena znanost u interesu podizanja vlastite znanstvene razine i svoga opstanka kao samostalna disciplina.

Pedesetih godina počeo je na sve strane obračun sa staljinizmom kao dotada jedinim pravovjernim marksističkim učenjem. Povratak »Marxovu marksizmu« nije zato mogao imati značaj »egzegeze« Marxovih i Engelsovih tekstova. Bio je to izraz nužnosti za novim usmjerenjem povijesne prakse, nakon katastrofalnoga zastoja što ga je izazvao staljinizam. U posljednjih dvadesetak godina marksizam je doista postao »filozofija« našega vremena i njegova je povijest u tom razdoblju zgusnutija i raznovrsnija nego u prethodnih stotinu godina. Bogatstvo mišljenja (ne samo u sukobu dogmatizma i antidogmatskog kritičkog vrednovanja marksizma nego i u suprotnostima autora istovjetnih okvirnih načela) može u zainteresiranom marksistu izazvati dvije krajnosti: dogmatsko zatvaranje u određena službena, autoritativna ili stručna »marksološka« gledišta, uz netrpeljivo likvidiranje drugačijeg mišljenja s jedne strane, i eklektičko prihvaćanje različitih verzija s druge. Svakako ne mogu proglasiti tvrdnje jednog jedinog autora kao isključivo »pravi« marksizam. Ne bih, dakle, prihvatila Đurđevljevu »izvorni marksizam« kao jedino spasonosnu interpretaciju ni onda kada bi ona bila sustavno i argumentirano formulirana i kada ne bi, u svojim osnovnim »postavkama«, bila u suprotnosti s mojim iskustvom kao povjesničara i čovjeka.

Među pobornike velikog pokreta »povratka« autohtonom marksizmu u pedesetim godinama svrstao se i Đurđev. Poletno, osvježujuće i odlučno napao je neke postavke dogmatskog marksizma, tada u staljinističkoj verziji. Odbacio je učenje o svjetskoj povijesti kao zakonomjernom, pravocrtnom slijedu pet »društveno-ekonomskih formacija«; upozorio je da se o svjetskoj povijesti može govoriti tek od razdoblja kapitalizma; dao je ilustracije koje, nasuprot tobože uvijek jednakom funkcioniranju društvenih zakona, upozoravaju na diskontinuitete i bogatstvo povijesnog života; isticao je da historijski materijalizam nije *a priori* data filozofsko-sociološka teorija nego da mora biti uopćavanje zbiljskoga povijesnog razvoja; suprotstavio je prirodno-povijesni razvoj čovječanstva staljinističkom jednostranom zakonomjernom razvitku društvenih procesa. Kako se može razabrati iz nekih izjava, Đurđev je tada bio načistu s tim da su to

tek prvi koraci novih osmišljavanja elemenata historijskog materijalizma. Razdoblje »ranih radova« Đurđeva trajalo je manje od deset godina. Nakon toga slijedilo je doba okamenjivanja, tj. pretvaranja njegovih nabačenih misli u apsolutne istine, pri čemu je sam sebe počeo smatrati jedinim pravim interpretom izvornoga marksizma. Uz to nije pratio kretanja ni u »marksologiji« ni u historijskoj znanosti. Jedino je svake pete godine pročitao dva do tri referata iz sekcije za metodologiju međunarodnih kongresa historičara, s kojima bi polemizirao, poučavajući njihove autore o »pravom« značenju Marxova shvaćanja o povijesti kao prirodno-povijesnom procesu. Jugoslavenski su ga »marksolozi« ignorirali (izuzev dvije polemike), a jugoslavenski historičari uljudno su slušali njegova izlaganja na brojnim skupovima — i nikome ništa! Zato se i sam često žalio da se njegovo mišljenje ne uzima u obzir usprkos silnim ponavljanjima. Razočaran što ne nailazi na odziv, Đurđev je historičare raznih usmjerenja pobacao u svoj »apsolutno-sociološki« lonac u posljednje vrijeme i pod »strukturalističkim« nazivom. Zato je jasno da sam se i ja našla u tom koktelu s naljepnicama i »strukturalizma« i »postmarksizma«.

U ime Marxova shvaćanja povijesti kao prirodno-povijesnog procesa, Đurđev se najprije suprotstavio staljinizmu zbog njegova poistovjećivanja povijesnoga i društvenog razvoja. Pri tom valja naglasiti da marksisti općenito prihvaćaju Marxovo gledište o prirodno-povijesnom procesu, uključujući i dogmatski marksizam. Riječ je o tome što Đurđev ima vlastito tumačenje za koje tvrdi da je jedino ispravno.

Dogmatskom shvaćanju o pravilnom slijedu »društveno-ekonomskih formacija« u svjetskoj povijesti, kao izrazu funkcioniranja općih društvenih zakona i posebnih zakona u svakoj »formaciji«, Đurđev suprotstavlja Marxovu »ekonomsku formaciju društva« kao cjelokupnost i sistem ekonomskih odnosa društva, koji određuju ostale društvene odnose. Pri tom izjavljuje da se zakonitost povijesnoga razvoja ne smije tražiti u cjelini društvenih odnosa nego isključivo u »ekonomskoj formaciji društva« kao prirodnoj kategoriji.

Posebno shvaćanje o društvu zacijelo je središte Đurđevljeve teorije povijesti, a zato i polazna točka s koje napada moja opća gledišta o historiji kao društvenoj znanosti. Prema njegovoj današnjoj formulaciji osnovno je pitanje: »šta se zapravo, razvija u ljudskom razvitku: društvo ili život ljudi organizovan društvom? Ako se život ljudi razvija, onda je život u prvom redu prirodna pojava i kao prirodna pojava se razvija. Ali se život ljudi razvija istorijski, pa je stoga ljudski razvitak prirodno-istorijski proces«. ² Ne mogu shvatiti što to znači da se razvija samo život ljudi, osim da se čovjek rađa i umire kao svaki živi stvor. No, ovdje je riječ o povijesnom životu, tj. o povijesnom kretanju, rezultatu povijesne prakse čovjeka kao jedinstvenoga, prirodnog i društvenog bića. Kako je onda moguće da se »razvija« samo prirodni život čovjeka a da se društvo, tvorevina konkretnoga, povijesnog čovjeka, dematerijalizira i postaje samo forma bez povijesti i ljudskog sadržaja?

² B. Đurđev, Povodom jednog priručnika, n. dj., 371.

Od početka svojih razmišljanja Đurđev je »apsolutno-sociološkom« učenju dogmatskog marksizma suprotstavljao gledište, koje je naposljetku, sedamdesetih godina, preraslo u njegovu »apsolutno-prirodnu« dogmu. Polazeći od pogrešno shvaćenih Marxovih riječi o prirodnoj povijesti čovječanstva, a posebno od jednog citata u kojem Marx izražava svoje shvaćanje da se čovjek u društvu ne pojavljuje kao individuum nego kao ukupnost društvenih odnosa, tj. kao društvena određenost (npr. kao rob ili građanin), a to zacijelo znači kao stvarni, povijesni, otuđeni društveni čovjek, a ne kao čovjek po svom generičkom biću — Đurđev zaključuje »da se društvo ne sastoji od ljudi«!³ Takva interpretacija Marxovih gledišta da društvo nije mehanički zbroj pojedinaca postepeno ga vodi do odvajanja čovjeka kao prirodnog bića od njegove tvorevine društva!

U toku šezdesetih godina Đurđev još nije postigao krajnju formalizaciju društva kao pukog okvira za prirodne zakone koji usmjeravaju život ljudi. Kretao se između raznih definicija. Jednom je društvo povijesno stvoreni *sistem* odnosa među ljudima u čijem su temelju ekonomski odnosi, drugi put je to *cjelina* društvenih odnosa koja povijesno nastaje u prirodno-povijesnom razvoju. Pri tom ni tehnička organizacija rada, ni ideologija »nisu društvo, ne spadaju u društvo kao takovo«, iako su povezane s društvom!⁴ U člancima šezdesetih godina društvo kao organizam, cjelina ili sistem još nije potpuno odijeljeno od »pravoga« života ljudi. Ali u člancima iz sedamdesetih godina društvo postaje samo »istorijski ograničena organizacija ljudskog života« a nije »sam društveno organizovani život ljudi«, ili, još jasnije, »stvarni život ljudi nije društvo, jer je ono samo organizacija života ljudi«.⁵ Društvo je, dakle, samo neko povijesno ljepilo za život ljudi podređen prirodnim zakonima.

Predbacujući »postmarksističkom« shvaćanju da ne razlikuje »društvo od društvom organizovanog života ljudi«, što se doduše ne može rastaviti jedno od drugog, on kaže: »A, ipak društvo koje se ne sastoji od ljudi nego izražava njihove odnose i život ljudi organizovan društvom nisu jedno te isto.«⁶ Ističući da Marx nije tražio »zakonitost u ljudskom razvitku, u društvu kao takovom već u načinu proizvodnje koji je u vrijeme civilizacije organizovan društvenom podjelom rada, iz koje i proizlazi organizacija društva«, Đurđev tvrdi »da je društvo, koje proizlazi iz podjele rada i koje je zasnovano na ekonomskim odnosima *organizacija* (kurz. M. G.) odnosa među ljudima što razne strane života ljudi u zajednici, sa suprotnostima koje se među tim stranama pojavljuju, povezuje u jednu historijsku cjelinu«.⁷

Prema Đurđevu se, dakle, ne razvijaju društvene strukture nego samo »razne strane života ljudi (koje nisu društvo nego su priroda, M. G.)

³ B. Đurđev, Društvo i ekonomska formacija društva, *Pregled*, 11–12, 1960, 353.

⁴ B. Đurđev, Stupnjevi razvitka istoriografije u istorijsku nauku, *Radovi XX Naučnog društva Bosne i Hercegovine*, knj. 7, 37–38.

⁵ B. Đurđev, Istorija i društveni razvitak, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVIII (1968–1969), Sarajevo 1970, 9, 18.

⁶ B. Đurđev, Marxovo shvatanje razvitka čovječanstva i neke savremene interpretacije Marxovog shvatanja, *Opredjeljenja*, 1–2, 1977, 100.

⁷ B. Đurđev, Opaska o mjestu ranijih civilizacija i suvremene civilizacije u historiji čovječanstva, *Historijski zbornik*, XXIX–XXX, 1976–77, 38.

povezane društvom u istorijsko jedinstvo sa istorijski određenim međusobnim suprotnostima«. ⁸ Razvija se, zapravo, samo materijalna baza, odnosno prirodna strana ljudi podložna »neumitnim« prirodnim zakonima.

Ako je, dakle, život ljudi samo organiziran ili povezan društvom, tj. ako je društvo nešto odvojeno od prirodne strane ljudskog života, nekakva »organizacija«, oblik bez sadržaja, nastaje pitanje čime je ljudski povijesni život ispunjen, ako to nije društveni život, i kakav je onda odnos između baze i nadgradnje. Đurđev smatra da je historijskoj znanosti zadaća da »rekonstruiše društvom organizovan i *nivoom kulturnog razvitka ispunjen život ljudi* (kurz. M. G.) u prošlosti«. ⁹ On tvrdi da se »razvitak ljudi« »odigrava« u materijalnoj oblasti a izražava u kulturi. ¹⁰ Kasnije, doduše, ipak kaže da se proces razvoja ljudskog roda »odigrava u njegovoj ekonomsko-socijalnoj strani«. Svakako, prema Đurđevu, historijska se znanost mora baviti »ne samo objašnjenjem procesa razvitka ljudskog roda i njegovih dijelova, naroda i nacija, nego i rezultatima toga razvitka«, tj. ona mora objasniti »narastanje tekovina ljudskog roda, naroda i nacija«. ¹¹ Saznajemo, dakle, da povijesnom procesu nisu imanentne povijesne »tekovine« (dakle uz društvo, i povijesni proces gubi svoju substancu), jer kultura predstavlja »tekovinsku stranu procesa«, a razvoj čovječanstva može se shvatiti »samo u prožimanju procesne i tekovinske strane u procesu razvitka«. ¹² Prepuštam čitaocu da razmišlja o tome što je procesna strana procesa, i zašto bi tekovine ljudske povijesne prakse došle do izražaja samo u kulturi, a ne i u proizvodima »svestranog razvitka ljudskog roda« (koji se, prema Đurđevu, ne može poistovjetiti s kulturom i on takva gledišta izričito pobija), pa čak i u društvenoj »organizaciji«. To je, dakako, potpuno nejasno i zato što nam Đurđev nije objasnio što je kultura i po čemu se ona razlikuje od civilizacije. ¹³ Drastično razdvajanje prirodne i društvene strane ljudske povijesti dolazi u Đurđeva do izražaja i u njegovu stavu prema »bazi« i »nadgradnji«. U materijalnoj osnovi društva, kaže Đurđev, mogu se razvojne tendencije utvrditi s točnošću prirodnih znanosti. Tu se vidi kretanje naprijed, a ne u onom dijelu povijesne cjeline povezane društvom »koji zaostaje u

⁸ B. Đurđev, *Istorijski materijalizam izvornog marksizma i postmarksističke filozofije istorije*, *Opredjeljenja*, 5–6, 1975, 120.

⁹ B. Đurđev, *Značaj istorije u našem savremenom društvu*, *Prilozi*, Institut za istoriju u Sarajevu, 1974, br. 10–12, 25.

¹⁰ B. Đurđev, *Odnos sela i grada kao osnova ekonomske formacije društva*, *Jugoslovenski istorijski časopis*, 1–2, 1973, 27.

¹¹ *Značaj istorije*, n. dj., 20.

¹² *Opaska*, n. dj., 42.

¹³ Ističem to zato što mi Đurđev predbacuje da u svojoj knjizi nisam razradila problem kulture i civilizacije. Istina je da sam kapitulirala pred tim teškim problemom. No, kako je to »riješio« moj kritičar? Najprije je obavijestio svijet da je počeo razmišljati o pojmovima »kultura« i »civilizacija« jer ga dosadašnja shvaćanja ne zadovoljavaju. (Dogmatizam u postmarksističkom shvatanju istorije, *Pregled*, 12, Sarajevo 1974, 1286.) Ono što je rekao o razlici »civilizacije« i »kulture« na drugom mjestu, sasvim je nejasno. »Definicija« nacionalne kulture jest banalnost (pri čemu je poistovjetio pojam »narod« i »naciju« što inače ne radi). *Opaska*, n. dj., 42–3.

razvitku i svojom prirodom se naknadno saobražava razvitku«. ¹⁴ Područja života ljudi izvan materijalne osnove »su po prirodi svojoj, posljedice razvitka i nužno u razvitku zaostaju [...]«. ¹⁵ Đurđev ističe »Marxovo razlikovanje prirodnih zakona razvitka u osnovi života ljudi organizovanog društvom, u onom što se zove bazom društva, i njihovog sprovođenja u istorijskim uslovima, ono što se naziva nadgradnjom društva«. ¹⁶ Nadgradnja je, dakle, osuđena na vječito »zaostajanje« iza materijalne baze, a stvaralačka povijesna akcija čovjeka gubi se u razdvajanju teorije i prakse, što je samo posljedica razdvajanja prirodnoga i društvenog u povijesnom procesu. Riječ je, dakako, o dogmatsko-marksističkoj teoriji »odraza« koju Đurđev smatra jednim od temelja dijalektičkog materijalizma. ¹⁷

Za Đurđeva je »svestrani razvitak ljudskog roda u svojoj osnovi prirodan proces koji se istorijski ostvaruje« i on sve više prelazi preko nekadašnjih vlastitih izjava o ispreplitanju prirodne i povijesne (dakle i društvene) strane povijesnog procesa i o tome kako Marx nije nikada apsolutizirao ni prirodnu ni društvenu kategoriju u razvoju čovječanstva. Zato predbacuje »postmarksistima« (dogmatskom marksizmu) da oni, doduše, na riječima prihvaćaju Marxovo shvaćanje »razvitka ljudi« kao prirodno povijesnog procesa, ali, uglavnom, samo u utjecaju proizvodnih snaga na društvene odnose, pri čemu je rast proizvodnih snaga samo osnova »koja daje motiv da se društvo mijenja i razvija po svojim zakonima« kao općim društvenim zakonima i posebnim zakonima razvitka pojedinih društveno-ekonomskih formacija.

Đurđev sam izjavljuje da je Marxovo shvaćanje o prirodnim zakonima »ljudske proizvodnje« [...] »proširio i na pojam društvom organizovanog života ljudi«. ¹⁸ On, prema tome, smatra da mehanizam »prirodnih zakona« determinira sva područja ljudskog života. Štoviše, i »zavisnost društvene svijesti od društvene biti« za nj je prirodni zakon. ¹⁹

Brojne su Đurđevljeve izjave iz kojih proizlazi da je čovjek samo prirodno biće. »Čovjek se nalazi usred prirode i sam je prirodno biće, pa mu je i prirodnost imanentna.« On tu prirodnost ne može nadvladati i ostaje »ono što jest«, kao što i sama priroda, uza sve ljudske zahvate, »u osnovi ostaje ono što jest«. ²⁰ To se može shvatiti samo tako da se ljudska priroda ne mijenja u toku povijesti, tj. da se prirodni i društveni značaj čovjeka ne povezuju u povijesnom procesu. To potvrđuju i razne izjave o materijalnim odnosima, koji određuju ostale društvene odnose, a sve to nije vezano »sa društvom koje je uvijek istorijski određeno« nego s »prirodom čovjeka«. ²¹ Te izjave nimalo ne smetaju Đurđevu da

¹⁴ Značaj istorije, n. dj., 20.

¹⁵ Istorijski materijalizam, n. dj., 120.

¹⁶ Marxovo shvatanje, n. dj., 104.

¹⁷ B. Đurđev, Metafizička zbrka oko metafizike i izlazak iz zbrke i »utopije«, *Opredjeljenja*, 7–8, 1977, 149.

¹⁸ *Opredjeljenja*, 7–8, 1975, 110.

¹⁹ Istorijski materijalizam, n. dj., 125.

²⁰ Isto, 123–4.

²¹ *Opredjeljenja*, 7–8, 1975, 110.

u drugim prilikama govori o povijesnom mijenjaju ljudske prirode i da se izjasni protiv mišljenja o vječnoj »prirodi čovjeka«. Sve to zaista je više slično vulgarnom materijalizmu, koji je u čovjeku gledao isključivo prirodno biće, nego dijalektičkom materijalizmu i njegovoj definiciji čovjeka kao generičkog bića koje samo sebe »proizvodi« kao povijesno i društveno biće. Konceptija koju Đurđev suprotstavlja »postmarksizmu« znatno je više »predmarksizam« nego »izvorni marksizam«. Zato mislim trebalo bi da Đurđev svoju zamjerku »apsolutno-sociološkim« shvaćanjima povijesti, »da nemaju puno dijalektičko objašnjenje kad je riječ o odnosu prirodnog i istorijskog u procesu ljudskog razvitka«, primijeni prije svega na samoga sebe.²²

Apsolutiziranje prirodne strane povijesti temelj je i Đurđevljeve »definicije« historijskog materijalizma koju, dakako, smatra jedinim ispravnim tumačenjem izvornoga marksizma. Počeo je od staljinističkog shvaćanja da je historijski materijalizam primjena dijalektičkog materijalizma na društvo.²³ Tvrdio je da je to »opšta sociološka teorija« koja mora biti u skladu s dijalektikom i kretati se u povijesnim okvirima.²⁴ Smatrajući da historijskoj znanosti nije osnovni zadatak unapređivati historijski materijalizam »koji je filozofska sociološka teorija«, on joj je ipak, u vezi s njenim konkretnim istraživačkim zadacima, pripisivao znatnu ulogu u tom pogledu koju ne može postići »bez rešavanja filozofskih i drugih naučnih problema«.²⁵

Mislim da najjasnija definicija historijskog materijalizma iz faze Đurđevljevih »ranih radova« glasi: »Marksovo materijalističko shvatanje istorije u prvom redu predstavlja primenu dijalektičkog materijalizma na probleme odnosa čoveka prema prirodi i ljudskoj prirodi u okvirima društva u najopštijim filozofskim pitanjima, a primenjen na odnose u samom društvu, kad ono izrasta kao ekonomski formirani odnosi, kao ekonomska formacija društva, istorijski materijalizam znači gledište da ekonomski odnosi određuju druge odnose u društvu, ali to ne znači da se ekonomski odnosi sami iz sebe razvijaju, nego da izrastaju iz prirodnog razvitka uslova čovekovog života, odnosno iz razvitka proizvodnih snaga i organizacije rada.«²⁶ Tu su sadržani elementi njegova kasnije »apsolutno-prirodnog« pristupa povijesti, a historijski materijalizam još uvijek znači filozofsku kategoriju. To je mišljenje Đurđev postupno napustio, jer je u međuvremenu izgradio »postavke« o »općoj historiji« i o »historijskoj sintezi« koje naposljetku potiskuju historijski materijalizam kao filozofsko-sociološku kategoriju na vrlo skućeni prostor.

»Opća historija« ne smije se poistovjetiti sa »svjetskom historijom« koja, kako Đurđev s pravom tvrdi, počinje tek s kapitalizmom. To je historija »svestranog razvitka ljudskog roda«, i Đurđev vjeruje da ju je zapravo on utemeljio barem u pogledu sistematizacije. Riječ je o podjeli »prirodne

²² B. Đurđev, *Tâche fondamentale de la science historique*, Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine, XXI–XXVII, 1976, 272.

²³ B. Đurđev, *Prilog pitanju zakonitosti u razvitku čovečanstva*, *Pregled*, 6, 1961, 545.

²⁴ *Stupnjevi razvitka*, n. dj., 32.

²⁵ Isto, 51.

²⁶ B. Đurđev, *O procesu razvitka čovečanstva do moderne civilizacije*, *Jugoslavenski istorijski časopis*, 1, 1963, 16.

istorije čovječanstva u kulturnom razvitku na: divljaštvo, varvarstvo, istorijske civilizacije (one sa vjerskim karakterom i 'humanističke') i na modernu svjetsku industrijsku civilizaciju.«²⁷ U malo drugačijoj verziji, to je prehistorija (divljaštvo), regionalna prahistorija (barbarske kulture), regionalna historija (regionalne civilizacije) i svjetska historija (svjetska civilizacija).²⁸

Đurđev postavlja i tezu o »historijskoj sintezi« koja je najprije značila »realističku« rekonstrukciju povijesne zbilje metodom Marxova »historizma« koji ograničava »evolucionizam«, ali se ujedno s njime i »usaglašava«. ²⁹ No, naposljetku je »historijska sinteza« postala pojam koji »obuhvata sve strane društvom povezanog života, kad je riječ o izrazitoj prošlosti [...]«. ³⁰

Definicija historijskog materijalizma morala se, dakle, prilagoditi »originalnim« Đurđevljevim priložima u duhu »izvornog marksizma« i odvojiti od »filozofskog« historijskog materijalizma. Zato je Đurđev, nakon što je razdvojio prirodnu od društvene strane povijesnog procesa, učinio još jedan rez. Odvojio je prošlost, tj. svoju »historijsku koncepciju«, kao područje historijske znanosti i zapravo pravog temelja historijskog materijalizma, od sadašnjosti i budućnosti koju je velikodušno prepustio filozofiji i sociologiji. »Marksistička filozofija istorije, kaže Đurđev, istorijski materijalizam, filozofski pogled na odnos materijalnog života ljudi, društvene biti i svijesti uopšte, ukoliko je riječ o postignutom razvitku, samo je putokaz za stvarno istorijsko ispitivanje. Ukoliko je riječ o ostvarenom procesu, svestrani razvitak ljudskog roda, odnosno njegovih dijelova naroda i nacija, moguće je u misli obuhvatiti samo istorijskom koncepcijom koja će biti saobražena prožimanju prirodnog i istorijskog u procesu, koji obuhvata prvo razvitak društveno organizovanog materijalnog života ljudi, razvitak koji proces i karakter samog društva određuje, drugo, izrastanje, razvitak i smjenu društava, kojima su razne strane života organizovane u jednu istorijsku cjelinu, i treće, izrastanje i prerastanje kulturnih i civilizacionih u procesu izraslih cjelina u kojima se razvitak kao napredak izražava.«³¹

Ističući da se njegovo shvaćanje temelji na Marxovom i Engelsovom »naučnom postupku«, Đurđev smatra da se opravdanje opstanka filozofije povijesti osniva na nužnom prijelazu »od istorizma u proučavanju prošlosti i od naučnog prilaza u proučavanju temelja na kojima počiva sadašnjost na filozofiju istorije koja je okrenuta prema budućnosti, ali filozofiju istorije zasnovanu na istorizmu i na naučnom proučavanju savremenosti«. ³² Uz filozofiju povijesti, i sociologija, kao znanost, treba da se bavi nezavršenim procesima suvremene povijesti i da pronalazi

²⁷ Marxovo shvatanje, n. dj., 101.

²⁸ Opaska, n. dj., 43. Prvi put formulirano god. 1963. u članku: O procesu razvitka čovečanstva, n. dj.

²⁹ B. Đurđev, Istorizam i evolucionizam u istoriji, Radovi Naučnog društva BiH XXVI, Sarajevo 1965; *Isti*, Sinteza kao metod u istoriji, Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH XXXII, Sarajevo 1967.

³⁰ Značaj istorije, n. dj., 21.

³¹ Značaj istorije, n. dj., 21; Istorijski materijalizam, n. dj., 119.

³² Marxovo shvatanje, n. dj., 85.

putove razvoja unutar različitih mogućnosti koje postoje u sadašnjosti.³³ Kako historija, kao znanost, ne može predviđati buduća kretanja, Đurđev joj zabranjuje da se bavi suvremenom povijesti, tj. sa »sadašnjosti«, i ona biva prognana u »izrazitu prošlost«, u proučavanje isključivo »ostvarenih« ili »dovršenih« procesa. Dakako, Đurđev nam nije odao tajnu što je to »neizrazita prošlost« koja prema logici upotrebe pojma »izrazita prošlost« također mora postojati. Da to možda ipak nije znak da pitanje »dovršenih« i »nedovršenih« procesa nije tako jednostavno?

Đurđev ide još dalje. On me žestoko napada što razlikujem pojam »povijest« (tj. stvarno povijesno kretanje) od pojma »prošlost« i što smatram da se termin »povijest« (tj. ne historijska znanost) odnosi i na budućnost i zato mi poriče sposobnost da pokušam odgovoriti na pitanje o vrijednosti istraživanja prošlosti za suvremenog čovjeka. »To je do apsurdna dovedeno shvatanje o takozvanom istorijskom razvitku ljudskog roda koje ne vodi računa da je razvitak ljudi u svojoj osnovi prirodan. *Budućnost je sadržana u životu ljudi kao takvom, a ne u njegovoj istoriji.* (kurz. M. G.) Život ljudi u prvom redu je prirodna pojava.«³⁴ Pozivajući se na Marxove riječi o potrebi sagledavanja prirodnih zakona kretanja društva (no kako to? ta kreće se zapravo prirodni život ljudi organiziran društvom!), Đurđev ističe da je povijest (dakako kao prirodni proces) oblikovala sadašnji »život ljudi« u kojem je sadržana, ali sama nije budućnost nego prošlost. Nije ovdje bitno što Đurđev ne razlikuje dva značenja pojma »historija«, tj. *res gestae*, zbiljski povijesni tok i *historia rerum gestarum*, bavljenje poviješću koje uključuje i historijsku znanost. Važno je to što ta izjava pokazuje kakav se fatalizam krije iza njegove »prirodno-istorijske« dogme i shvaćanja o zaostajanju nadgradnje za bazom. Ako je budućnost sadržana u životu ljudi kao takvom, a podložna je »neumitnim« prirodnim zakonima, koje treba samo spoznati kao nužnost, a ne u čovjekovoj povijesnoj praksi, onda ne znam zašto se moja generacija toliko namučila stvarajući svojom svjesnom povijesnom akcijom današnji »društvom organizovani život ljudi«!

Za mene je očigledno da Đurđev nehotice podržava, na žalost, tako čestu tvrdnju društvenih znanosti da historijska znanost nema nikakvu ulogu pri objašnjavanju suvremenih kretanja i da je genetički pristup predmetu istraživanja nebitan, nepotreban, štoviše i nemoguć. On ne uzima u obzir da se možda glavni dio bitke za opstanak historije kao samostalne znanosti vodi upravo na pitanju istraživanja »suvremene« povijesti kada povijesni procesi nisu nipošto »ostvareni«. Prihvatiti njegovo mišljenje značilo bi prepustiti socijalističku Jugoslaviju, pa i ranija razdoblja isključivo sociolozima i politolozima. On pruža izvrsno opravdanje svom »opponentu« filozofu Muminoviću koji je nama historičarima dobacio da je filozofska dimenzija povijesti bitna »ako neće da se upadne u besmislice vječite jučerašnjice koja je predmet historije.«³⁵

³³ B. Đurđev, *История и социология*, Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH XLI, 1971, 9; *Isti*, *The Science of History is broader than Social Science*, Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH XLIX, 1973, 11.

³⁴ Povodom jednog priručnika, n. dj., 358.

³⁵ *Opredjeljenja*, 7–8, 1975, 106.

Kad bi čovjek htio cjepidlačiti, mogao bi tvrditi da za Đurđeva zapravo i ne postoji historijski materijalizam ili da ih ima nekoliko. On je, naime, više puta ponovio da historijski materijalizam »ne može biti isti«, ili da »ne važi isti« historijski materijalizam za pretklasne zajednice, prekapitalistička razdoblja i za suvremenu civilizaciju.³⁶ Na poprištu bi, dakle, ostala samo Đurđevljeva »historijska koncepcija« kojoj je naposljetku prilagodio svoju konačnu definiciju historijskog materijalizma. Na kongresu u San Franciscu Đurđev je rekao da historijski materijalizam nije učenje o razvoju društva nego filozofsko gledište o odnosu društvene biti i svijesti, o odnosu prirodnog i povijesnog u »razvoju ljudi«.³⁷ U svom referatu o historijskom materijalizmu, koji predstavlja vrhunac njegova »izvornog marksizma«, također je izjavio da je materijalističko shvaćanje povijesti »filozofsko objašnjenje odnosa društvene biti i društvene svijesti«.³⁸

Na kraju slijedi autoritativna i izričita formulacija, koju moram smatrati jezgrom cjelovite Đurđevljeve koncepcije »izvornog marksizma«. Ta »definicija« glasi: »I na kraju formulacija: *istorijski materijalizam nije teorija o opštim zakonima razvitka društva, kao što to formulišu postmarksisti, nego teorija o prirodnim zakonima društvom organizovanog života ljudi* (kurz. Đurđev). To je, mislim, formulacija saglasna sa izvornim marksizmom.«³⁹

Tom izjavom dovršeno je u Đurđeva razmišljanje koje je počelo njegovim suprotstavljanjem »apsolutno-sociološkom« shvaćanju o postojanju općih društvenih zakona za cijelu svjetsku povijest, i stiglo izjavama o prožimanju prirodnog i povijesnog do »apsolutno-prirodnog« tumačenja povijesnog procesa kao proizvoda »vječnih« prirodnih zakona koji funkcioniraju i u prirodi i u ljudskoj povijesti. Spomenuta se formulacija može samo tako shvatiti da u povijesti uopće ne postoje društveni zakoni. Nekada je Đurđev doviknuo staljinistima da čovjek nije »sociološka marioneta«, drugim riječima da nije puki proizvod nekakvih društvenih zakona koji se kreću iznad glava ljudi i mimo njih. No suprotstavljajući »apsolutno-sociološkom« shvaćanju svoj krajnji determinizam o prirodnim zakonima, koji se u povijesti javljaju samo u različitom povijesnom ruhu a kojima se moraju prilagoditi svi društveni odnosi, cijeli povijesni život, Đurđev pretvara čovjeka u proizvod »neumitnih« prirodnih zakona koji naposljetku moraju dovesti do jedinstvene društvene »organizacije« čovječanstva.

Đurđev, dakako, nije zapazio koliko upotrebljava biološki a ne historijski rječnik. U njega sve vrví od izraza kao što su: »razvitak ljudi«, »razvitak čovjeka«, »čovjekov razvitak«, »proces ljudskog razvitka«, »ispitivanje života i njegove istorije«, »Menschenentwicklung«. I sam pojam »historija« postaje sve rjeđi. Dobiva se doista dojam da nema kvalitativne razlike između »razvitka« u prirodi i u ljudskoj povijesti.

³⁶ Npr. Stupnjevi razvitka istoriografije, n. dj., 32, 45. Opaska, n. dj., 37.

³⁷ B. Đurđev, Sozialstruktur und Menschenentwicklung, Radovi Akademije nauka i umjetnosti BiH LX, 1977, 15.

³⁸ Istorijski materijalizam, n. dj., 119.

³⁹ Istorijski materijalizam, n. dj., 127; Marxovo shvaćanje, n. dj., 90.

S gledišta spomenute definicije može se bolje razumjeti i Đurđevljevi zahtjev da historičar istražuje »ljudski rod« i njegove dijelove »narode i nacije«. On na svoj način izbjegava da u središte istraživačeva interesa postavi problematiku društva koje je ionako samo organizacijski okvir za funkciju prirodnih zakona. Što sada historičar da započne s tim izjavama, kada znade da ljudski rod nije sastavljen samo od »naroda« i »nacija«? (u engleskom tekstu historičar treba da istražuje *nations*, tj. nacije-države, i *countries*, zemlje).⁴⁰ Dakako, nije samo riječ o krajnjem pojednostavnjenju i osiromašenju bogatstva povijesnoga i društvenoga života ljudi. I sama historija, kao nauka, mora se pokoriti »prirodnim zakonima društvom organizovanog života ljudi« i ne smije postati društvena nego prirodno-historijska znanost.

Na međunarodnom kongresu historičara u Moskvi 1970. god. prvi put je odlučno postavljen na dnevni red osnovni problem historijske znanosti danas: tj. njen odnos prema društvenim znanostima. Treba li ona ili ne da postane društvena znanost, ako treba, kojim će to metodama postići? To se Đurđevu, dakako, nije svidjelo. Neobaviješten o kretanjima u društvenim znanostima, on ih je najprije poistovjetio sa sociologijom, a zatim je pobrkao težnju historičara da se historija kao samostalna znanost podigne na razinu društvene znanosti s pretenzijama sociologije (i drugih društvenih znanosti) da historiju pretvori isključivo u svoju retrospektivu. Zato je u svom referatu istaknuo da nema opravdanja svoditi historiju »na sociologiju u prošlosti« (ni na »Geisteswissenschaft«), nego da historija mora proučavati razvoj čovječanstva, narodâ i nacijâ i prilagoditi svoj karakter zbiljskom prirodno-povijesnom procesu. Zato, rekao je, historija ne može biti »čista društvena nauka« nego nešto mnogo više.

Tek u diskusiji s »postmarksističkim« historičarem Engelbergom pala je odlučna izjava koju je ponovio u svom predavanju na Londonskom univerzitetu. Đurđev je rekao: »Društvom organizirani život ljudi (mnogo) je širi nego samo društvo. Zato historija ne može biti čista društvena znanost nego mora postati prirodno-historijska znanost.«⁴¹ Za sociologiju to ne vrijedi. »Sociologija, konstruirana na redukciji ljudskog razvoja na njegovu društvenu stranu, ne može biti 'prirodna znanost'. Suprotno tome, historija, kao znanost, može i mora staviti interpretaciju ljudskog razvoja na prirodnu osnovu.«⁴² Požalivši se na to da u Moskvi nitko nije htio prihvatiti njegova gledišta, ponovio je što je nama već poznato i zaključio da je historijska znanost šira od sociologije i da nema potrebe svesti »svestranost historije na jednolično sivilo sociologije«.

Ako razmotrimo citirane izjave, moramo se najprije pitati što to znači da historija nije »čista« društvena nauka. Na pozadini Đurđevljeve dogme o rezu između prirodne i društvene strane povijesti čovječanstva, to se može shvatiti tako da se historija ne bavi samo društvom (dakle

⁴⁰ The Science of History, n. dj., 11.

⁴¹ История и социология, n. dj., 10; The Science of History, n. dj., 11. Moj prijevod toga pasusa iz Londonskog referata koji nije identičan s citatom iz Moskovskog referata. No smisao nije promijenjen, jedino je izostavljena riječ »mnogo« koju sam stavila u zagrade.

⁴² The Science of History, n. dj., 9. Moj prijevod.

po Đurđevu neprirodnom kategorijom) nego prije svega prirodnim ljudskim životom. Za takvu interpretaciju govori i izjava da sociologija ne može biti »prirodna nauka«, jer je po njegovu mišljenju društvena strana potpuno odvojena od »prirode« čovjekove. No, po mom shvaćanju uopće nema »čistih« društvenih znanosti. One su sve »nečiste«, jer se bave čovjekom u društvu. (One to ne čine ukoliko prihvaćaju antihistorijski strukturalizam.) Kako je čovjek ujedno prirodno i društveno biće, svaka se društvena znanost dotiče više ili manje i prirodnog aspekta. Postoje, štoviše, nauke koje su istovremeno i prirodne i društvene i po svom predmetu istraživanja i po svojim metodama, kao što su geografija i psihologija.

Historija kao prirodno-historijska nauka samo je sastavni dio »apsolutno-prirodne« mistike povijesti koju zastupa Đurđev. O metodologiji te prirodno-historijske nauke nije se izjasnio. Po čemu bi se ona u načelu razlikovala od prirodnih nauka uopće i od onih prirodnih nauka koje se bave poviješću prirode, kao što su geologija, paleontologija ili genetika? Ako u prirodi i povijesti funkcioniraju isti prirodni zakoni, kakve bi metode upotrebljavala takva nauka?

Na kraju prikaza Đurđevljevih pozicija s kojih polazi u rat protiv mojih shvaćanja, moram zaključiti da odbijam njegov »izvorni marksizam« iz ovih razloga:

1. Ne mogu smatrati Đurđeva teoretičarom historijskog materijalizma, odnosno pouzdanim interpretatorom Marxova opusa, jer nikad nije sustavno izlagao ni Marxovu povijesnu teoriju u cjelini ni njene dijelove. On je samo isticao što je Marx »rekao« o ovome ili onome, odnosno što su Marx i Engels »mislili«. Đurđev se nikada nije pitao koji se pojmovi kriju iza Marxovih riječi, što su ti pojmovi u njegovo vrijeme značili, kako ih je Marx upotrebljavao, je li se u različitim fazama Marxova stvaralaštva mijenjalo značenje tih pojmova, može li se upotreba tih pojmova svesti na zajednički nazivnik, što ti pojmovi mogu danas značiti. Nije se potrudio da usporedi sva mjesta na kojima Marx, npr., govori o »prirodnoj povijesti« čovječanstva ili o društvu. Za njega su Marxove riječi same po sebi toliko »jasne« da je doista pravo pravcato čudo da ih nitko ne shvaća kao on. Đurđev u načelu ne dopušta mogućnost različite interpretacije Marxovih citata. On se zadovoljava malim brojem tih citata, koje više ili manje uporno ponavlja, izolirajući ih tako od drugih Marxovih izjava kojima se eventualno može kontrolirati pravo značenje tih formulacija. Mislim da je Đurđevljev pristup Marxovu djelu školski primjer što se može dogoditi kada se čovjek drži samo Marxovih »riječi« a ne i njegova »duha«.

2. Ne mogu prihvatiti oštro razdvajanje prirodne i društvene strane povijesti čovječanstva, tj. odvajanje čovjeka kao tobože samo prirodnog bića, determiniranog prirodnim zakonima, od njegove tvorevine — društva kao tobože pukog okvira u kojem funkcioniraju prirodni zakoni.

3. Ne prihvaćam protjerivanje historijske znanosti u prošlost »dovršenih procesa« i prepuštanje istraživanja suvremene povijesti sociologiji, odnosno filozofiji povijesti.

4. Ne prihvaćam Đurđevljevu »skicu« »opće povijesti«, kao osnovu za historijsku znanost, jer se temelji na »fragmentarnim i razbacanim«

Marxovim izjavama o prekapitalističkim društvima. Doista ne mogu shvatiti Đurđevljeve »evropocentrizam«, garniran s malo »azijske formacije«, kao utemeljenje »opće historije« »ljudskog roda«. Đurđev uopće ne uzima u obzir nove znanstvene rezultate. Antropologija je, npr., u posljednje vrijeme silno povećala naše znanje o četiri milijuna godina razvoja primata do *homo sapiensa*, tj. do prestanka prirodne evolucije čovjeka. Novi podaci zacijelo potiču na reviziju starih gledišta o prijelazu čovjeka iz prirode u povijest.

U osnovnim crtama suglasna sam s Đurđevom u ovome:

1. da učenje o pravilnoj smjeni pet društveno-ekonomskih formacija u svjetskoj povijesti nema veze sa stvarnim povijesnim kretanjem kao i interpretacija dogmatskog marksizma o društvenim zakonima. Dakako, ne mogu prihvatiti opravdanje koje Đurđev iznosi u prilog svojoj tezi a koje se temelji na njegovoj interpretaciji povijesti kao prirodno-povijesnog procesa. Po mom mišljenju, danas je učenje o »pet formacija«, zajedno s novijom teorijom o »socijalističkoj naciji«, nužna ideološka legitimacija za poznatu propagandu o jedinstvenom putu u socijalizam, odnosno u komunizam u svjetskim razmjerima, dakako uz nebitne varijacije. To, dakle, nisu pitanja koja se mogu raščistiti na znanstvenoj razini.

Situacija u nas, dakako, nešto je drugo. Đurđev se s pravom žali da spomenuta dogma još uvijek živi i u nas. Iako nije nestala iz radova nekih »marksologa«, ta interpretacija nema više nikakvu ulogu u stvaranju teoretskih zaključaka, no ona još uvijek caruje u školi. To je i razumljivo. Dogmatski marksizam nalazi podlogu koja ga hrani u svakoj sustavnoj težnji za pojednostavnjenjem bogatstva povijesnog života. Potreba da se povijesna materija prilagodi određenom uzrastu učenika, uz sistematsko sužavanje prostora historije u školi, nužno se oslanja na pravilnu smjenu formacija kao na okosnicu.

2. Suglasna sam s Đurđevom da historijski materijalizam ne može biti nekakva *a priori* teorija koju bi historičar samo ilustrirao svojim podacima, nego da se mora oslanjati na rezultate historijske znanosti osposobljene da se bavi, kako Đurđev kaže, »svestranim razvitkom« čovječanstva. Mislim, štoviše, da se ispod »istorijske komplikacije«, koju je Đurđev stvorio svojim tobožnjim »izvornim marksizmom«, zapravo krije ista želja i obveza kao i kod mene. Izraženo mojim jednostavnim rječnikom, to znači uvjerenje da je historijska znanost sposobna da se bavi povijesnim procesima, da nije samo znanje o pojedinačnim, neponovljivim povijesnim činjenicama i, kao takva, skladište podataka za teorije društvenih znanosti. No, bitna je razlika između nas u tome što Đurđev ne razlikuje potiskivanje historijske znanosti od društvenih znanosti s jedne strane i težnju historičara da se ona kao društvena znanost osposobi za istraživanje svih područja ljudskoga povijesnog života s druge strane. Te su namjere za nj samo »apsolutno-sociološke« interpretacije koje zacijelo sprečavaju historiju da postane prirodno-historijska znanost.

Đurđev je posebno zaoštrio svoje kritičko pero napadajući me zbog »strukturalizma« u vezi s mojom knjigom a osobito zbog moga referata na Novosadskom kongresu. Zato treba najprije utvrditi što on pod tim pojmom uopće razumije. Đurđev je naišao na termin »strukturalna

historija« u predgovoru slavnog djela Fernanda Braudela o Sredozemlju i s pravom se suprotstavio njegovu razdvajanju »strukturalne« i »događajne« historije.⁴³ Riječ je o »dječjoj bolesti« »analista« i o pristupu koji je izazvao plodne diskusije, ali je danas općenito prevladan. Pod dojmom Braudelova shvaćanja, Đurđev je izmijenio svoje mišljenje o stupnjevima razvitka »istoriografije u istorijsku nauku«. Najprije je »sociološku istoriju« podijelio na pozitivističku i ekonomsko-sociološku historiju, kojoj je pribrojio i »marksističku« (staljinističku) historiografiju, smatrajući da je »dijalektičko-realistička historija«, tj. prava marksistička historija, »više mogućnost nego što je stvarnost«. ⁴⁴ Kasnije je podijelio »sociološku istoriju« na: pozitivističku, kulturnomorfološku, strukturalnosociološku i postmarksističku historiografiju. Posljednja može u načelu prijeći u »dijalektičko-materijalistički istorizam«, dakle u pravu marksističku historiografiju, koja je još uvijek samo mogućnost.⁴⁵

Na kongresu u San Franciscu 1975. Đurđev je naposljetku rekao da se sociološka historija dijeli na pozitivističku, kulturnomorfološku, »strukturalističku« i postmarksističku. Dodao je da razvoj historiografije u znanost još nije dovršen i da se »zapravo zaustavio«. ⁴⁶ Drugim riječima, još uvijek ne postoji nikakva prava marksistička historijska znanost. U Moskvi je Đurđev spomenuo »suvremene historijske škole socijalno-strukturalnog smjera« i rekao da ne može ući u razmatranje o tome koliko je »jednstrani strukturalizam i sociološki i kulturnohistorijski« nepogodan historijskom pristupu prošlosti.⁴⁷ Može se pretpostaviti da je pod tim pojmom obuhvatio Braudelovo shvaćanje i Toynbejevu koncepciju, koja je uzvitlala silnu prašinu pedesetih godina, ali u vrijeme moskovskog kongresa više nije bila aktualna.

U San Franciscu Đurđev je ponovo pokazao da ne razlikuje pretenzije društvenih znanosti, da one svojim teorijama objašnjavaju povijest i da pretvore historiju isključivo u svoju retrospektivu, tj. u skladište podataka, i borbu historičara da historiju upravo njenim pretvaranjem u društvenu znanost očuvaju kao samostalnu disciplinu. Đurđev je rekao: »[...] što je zapravo historijska znanost ako sociologija treba da objašnjava ljudski razvoj? Na ovaj ili onaj način, isključivo sociološka koncepcija historije postavlja pitanje egzistencije historije kao samostalne znanosti.« ⁴⁸ Trebalo je, mislim, da Đurđev postavi to pitanje na nekom kongresu ekonomista, sociologa, politologa, antropologa ili lingvиста, a ne historičara. Pa nisu oni ti koji žele uništiti vlastitu znanost! Zatvoren u getu svoga »izvornog marksizma«, Đurđev ne razumije o čemu je riječ. No, upravo iz toga njegova neshvaćanja, i nedostatka informacija o usponu antihistorijskog strukturalizma u društvenim znanostima, proizlaze njegove predodžbe o »strukturalizmu«.

⁴³ Stupnjevi razvitka, n. dj., 19, 35–6.

⁴⁴ B. Đurđev, Stupnjevi u razvitku istoriografije, Godišnjak Istorijskog društva BiH X, 1959, 70–71.

⁴⁵ Stupnjevi razvitka, n. dj., 50–51.

⁴⁶ Tâche fondamentale, n. dj., 269.

⁴⁷ История и социология, n. dj., 9.

⁴⁸ Tâche fondamentale n. dj., 271. Moj prijevod.

U San Franciscu Đurđev je tvrdio da se referati u sekciji za metodologiju svode na postmarksističku i strukturalističku koncepciju, da se obje temelje na nasljeđu sociologije. Razlike među njima bile bi, uglavnom, u tome što postmarksizam zapravo predstavlja »filozofiju sociološke historije« a strukturalizam se usmjerava »prema konkretnim metodama socio-historijskog istraživanja«. (Zar to onda ne bi bilo nešto dobro?) No naposljetku je došao do zaključka da su obje te koncepcije »strukturalističke«. Đurđevljev referat ima karakterističan naslov: »Društvena struktura i ljudski razvoj«. Tu se donekle suprotstavlja »apsolutno-sociološko gledište«, koje tobože vidi u povijesti samo društvene strukture, biološkom pojmu »razvoja ljudi«, dakle ne povijesti čovječanstva ili ljudskog roda. Osuđujući nekadašnje Braudelovo suprotstavljanje »događaja« i »strukture«, pohvalio je historičara Engelberga što je, doduše na postmarksistički način, unio u tu nehistorijsku teoriju pojam razvoja. Zatim je ukorio one koji smatraju Marxa »strukturalistom«, izjavivši da neki »strukturalisti« upotrebljavaju marksističku terminologiju. Tu se nešto približio pravom činjeničnom stanju, jer je upotreba Marxovih pojmova doista vrlo raširena i među nemarksistima.

Karakteristično je za Đurđeva da on mora odobriti pojam »struktura« ne zato što bi to bio pogodan izraz za strukturiranu povijesnu zbilju nego zato što je to Marx »rekao«. »Marx je doista govorio o strukturama u društvu i uzeo odnos tih struktura pod lupu pažljive analize. On je dokazao da ekonomska društvena struktura određuje odnose u ostalim strukturama društva. No, biti strukturalist znači objašnjavati cijelu povijest strukturalnim elementima, promatrati povijest čovječanstva usko kao razvoj socijalnih struktura.«⁴⁹ Tu sve već postaje jasnije! Strukturalisti su zapravo samo oni koje je Đurđev prije toga nazivao pobornicima »apsolutno-sociološkog« smjera. Da je riječ samo o izmjeni termina za isto shvaćanje, govori i po stoti put ponovljena Đurđevljeva izjava da se svestranost »ljudskog razvoja« ne može svesti na razvoj društva i »da odnos između socijalne strukture i ljudskog razvoja nije uvijek, ne u svim trenucima razvoja, isti«. Tu izjavu zatim ilustrira svojim neprestano ponavljanim tvrdnjama o posebnom razvoju regionalnih civilizacija i moderne svjetske civilizacije. Jasno je što se ovdje dogodilo. Pojam »socijalna struktura« samo je zamijenio stari pojam »društveno-ekonomska formacija«! Prema tome »strukturalisti« su postali svi dogmatski i nedogmatski marksisti i nemarksisti.

Kad me Đurđev proglašava »strukturalistom«, treba imati na umu da je on najprije pošao od svoje »lične« definicije, ne shvaćajući uopće da pojam »strukturalizam«, prije svega, izražava posebnu filozofiju i pristup predmetu istraživanja koji apsolutizira »diskontinuitet« i »sistem«, tj. odbija svaki historizam, marksistički i nemarksistički, a prema tome i genetički pristup predmetu istraživanja i u krajnjoj liniji i historiju kao samostalnu znanost. Tu se ne suprotstavljaju samo »struktura« i »događaj« nego, prije svega, »struktura« i »proces«.

Vidjeli smo da je Đurđev izjavio da biti strukturalist znači promatrati cijelu povijest s pomoću »strukturalnih elemenata« i svesti je na razvoj

⁴⁹ Sozialstruktur und Menschenentwicklung, n. dj., 15. Moj prijevod.

socijalnih struktura. Oba dijela te rečenice nisu u logičnom odnosu. Može neki historičar smatrati da je povijesna zbilja strukturirana, ali zato ne mora apsolutizirati socijalne strukture. A takav je »strukturalist« sam – Đurđev! Evo malog popisa pojmova koje on upotrebljava u svojim člancima: struktura ekonomskih elemenata, ekonomska struktura, etnička struktura, društveni organizam usaglašen s ekonomskom strukturom, društvena struktura, moderna društvena struktura, klasna struktura, složena struktura društva, staleška struktura, kastinska struktura, klasno strukturirano društvo, seoska struktura. Osim tog pojma, u Đurđeva je vrlo čest termin »cjelina« (društvena cjelina, cjelina ekonomskih odnosa, cjelina razvitka) koji ima slično značenje. Ne može se pretpostaviti da Đurđev upotrebljava pojam »struktura« kao »idealni tip«, odnosno kao heurističko pomagalo. Zacijelo smatra da taj pojam izražava stvarne odnose u povijesti. To bi značilo da misli kao i tobožnji »strukturalisti« da su povijesne činjenice uvijek sastavljene od dijelova u različitim međusobnim odnosima i da historičar mora istraživati unutrašnju dinamiku strukturiranja i destrukturiranja tih složenih povijesnih činjenica. Svojim »prirodno-historijskim« žargonom Đurđev je na svoj način istaknuo značenje istraživanja povijesnih struktura u Marxa i Engelsa koji su »zahtijevali stavljanje pojava u istoriji u prirodnim uslovima uslovljenu i istorijski nastalu određenu i omeđenu konzistentnu istorijsku cjelinu, koja, ipak, nije toliko konzistentna da nema unutrašnje suprotnosti i da je nepromjenljiva«. ⁵⁰ Upravo istraživanje mijenjanja te »cjeline« Đurđev proglašava – dosljednim »istorizmom«!

Tobožnji »strukturalizam« u mojoj knjizi, Đurđev je ocijenio s pozicija koje je zastupao u San Franciscu. On se mnogo trudi da nova kretanja, koja ne odgovaraju starim okamenjenim oblicima, proglasi isključivo – modom! Zato izjavljuje da je za mene važno samo »zvati se – strukturalist!« i optužuje me da sam proglasila marksizam nekom vrstom »strukturalizma«. ⁵¹ Dakako da žestoko prosvjedujem protiv naljepnice »strukturalist«, jer pod tim pojmom razumijem shvaćanje koje suprotstavlja »strukturu« »procesu« i ljudskom događaju i predstavlja životnu opasnost za opstanak historijske znanosti. Nije mi ni na kraj pameti da Marxa pretvorim u »strukturalista«, jer bih se tada morala, prije svega, svrstati među pristaše »strukturalističkog marksizma« jednoga Althussera. Ističem samo »strukturalnu« (a ne »strukturalističku«) metodu u njenom jedinstvu s genetičkim pristupom, kao mogućnost sprečavanja atomiziranja historijske znanosti u historije »tunele«, u skladište podataka za ekonomiju, sociologiju, politologiju itd.

Od svega što Đurđev kaže o mom »strukturalizmu«, samo jedna njegova izjava nije nesporazum i može doista biti predmet diskusije. On, naime, tvrdi da je moj novosadski referat »u duhu istorijske škole (! M. G.) koja *prenaglašava* (kurz. M. G.) 'strukturalnu istoriju'«. To bi, dakle, značilo da strukturalnu historiju treba naglasiti ali da sam u tome pretjerala. Uvijek kada se nešto želi odlučno postaviti na dnevni red, ponešto se »pretjeruje«. U jugoslavenskoj historijskoj znanosti »strukturalna« metoda

⁵⁰ Istorijski materijalizam, n. dj., 116. Dakako da se i Đurđevljevi pojam »sinteza« može tumačiti »strukturalistički«.

⁵¹ Povodom jednog priručnika, n. dj., 358.

vrlo slabo funkcionira. Kako je i naša historija ugrožena od antihistorijskog redukcionizma društvenih znanosti i nekih faktora koji vode glavnu riječ u našoj prosvjetnoj i školskoj politici, »prenaglasila« sam tu stranu problema, jer mislim da je riječ o egzistencijalnim pitanjima. Daljnja diskusija mora pokazati jesam li i koliko u pravu. Dosad se javio samo Đurđev koji sve to iz svog »apsolutno-prirodnog« aspekta uopće ne vidi kao problem, jer ne razlikuje antihistorijski strukturalizam, odnosno napad društvenih znanosti na historiju, od napora historičara da održe svoju disciplinu njenim osposobljavanjem za istraživanje međusobne povezanosti različitih područja povijesnog i društvenog života.

Odlučno odbijam Đurđevljevu tvrdnju da se u mom »strukturalizmu« gubi humanistička strana povijesti. Moja je polazna točka uvijek povijesna praksa čovjeka, koja stvara i društvene strukture. Ni iz kakvog moga »prenaglašavanja« društvenih struktura ne može se pretpostaviti da smatram čovjeka samo pukim proizvodom društvenih odnosa a ne i proizvođačem tih »struktura«. Nasuprot tome, čini mi se da se upravo u prirodno-historijskoj Đurđevljevoj koncepciji — u kojoj je čovjek, kao prirodno biće, odvojen od svojeg »proizvoda« društva i potpuno ovisan o prirodnim zakonima — gubi »humanizam«. U suprotnosti s »apsolutno-sociološkim« shvaćanjem, koje za mene znači nestanak čovjeka u »društveno-ekonomskim formacijama« ili »strukturama«, Đurđev je izložio »apsolutno-prirodno« shvaćanje u kojem se povijesni, društveni čovjek pretvorio u potpuno determinirano prirodno biće, pa je, štoviše, i njegova budućnost uvjetovana tom prirodnom stranom a ne njegovom povijesnom praksom. Po mom je mišljenju Marxova antropologija u Đurđeva samo blijedi ukras a ne i sastavni dio njegove »historijske koncepcije«.

U kritici moje knjige Đurđev mi je prišao naljepnicu »postmarksizma« (ali ne onoga staljinističkog) zato što objašnjavam »razvitak čovječanstva kao razvitak društvene strukture iz društvene strukture«. ⁵² To je, smatra on, danas vladajući postmarksizam. ⁵³ U Novom Sadu Đurđev me žestoko napao, i to tako da su prisutni morali pomisliti da sam nekakav anti-marksistički buržoaski »strukturalist«. U svojoj kritici povukao se na svoje prijašnje shvaćanje koje je zastupao i u osudi moje knjige, ističući da pod firmom »strukturalne historije«, podliježući utjecajima drugih, zastupam »nešto modifikovanu postmarksističku teoriju«, tj. pretvaram se da slijedim nove pravce a zapravo je to ono staro.

Kritikom moga referata Đurđev je unio novu zbrku u shvaćanje pojma »strukturalizam« i »struktura«. Sada počinje upotrebljavati pojam »izraziti strukturalizam«, jer je, vjerojatno, ipak shvatio da postoji »antihistorijski strukturalizam«. Vrlo sam mu zahvalna što, za razliku od svojih izjava u Novom Sadu, sada ističe da mi ne pripisuje »izričiti strukturalizam«, tj. daje mi legitimaciju da ipak ne želim — uništiti historijsku znanost!

⁵² Isto, 370.

⁵³ Đurđev nije nikada objasnio što »postmarksizam« znači nakon staljinizma osim da je to skretanje od »izvornog marksizma«, tj. shvaćanje koje se razlikuje od njegove dogme. On tvrdi da u nas marksistička teorija zaostaje iza samoupravljačke prakse. Zato čovjek ne može znati što zapravo znače izrazi: »najortodoksni postmarksizam«, »ortodoksni postmarksizam« i »lijevi postmarksizam« pa ni ja ne znam kojoj od tih grupa pripadam.

No, taj »izričiti strukturalizam« odmah eliminira kao nevažan, jer je nemoguć za historičara i time pokazuje da nije razumio moj poziv povjesničarima da se ozbiljno pripreme za »rat« protiv antihistorijskog strukturalizma. Zatim se Đurđev povlači od svoje prijašnje tvrdnje izjavom da se i »francuska škola« i »postmarksizam« samo »uslovno« mogu nazvati »strukturalizmom«, ako se pod tim pojmom razumiju apsolutno-sociološki pravci! Ipak je, dakle, shvatio da nešto nije u redu s njegovom »definicijom« »strukturalizma«. Zatim izjednačuje »društvene strukture«, tj. stvarne povijesne činjenice, s »društvenim modelima«, tj. s heurističkim pomagalicama u istraživačkom postupku! U »strukturalizam« ubraja shvaćanja koja sve objašnjavaju — društvenim strukturama i kaže da izvorni marksizam »tu ne spada«. No, ni ja nipošto ne pokušavam apsolutizirati »društvene strukture«. Kao što sam već istakla, gledam u njima proizvode povijesne prakse čovjeka koje zatim opet određuju njegove postupke. Povijesni čovjek i njegov »proizvod« društvo za mene su dvije strane dijalektičkog jedinstva. Zato stavljam potrebu istraživanja ljudskih društava na prvo mjesto i ne smatram to nipošto smrtnim grijehom protiv povijesti kao prirodno-povijesnog procesa.

Važno je da se i iz Đurđevljeva teksta jasno vidi da nikako nisam jedina među jugoslavenskim historičarima koja prihvaća »modu strukturalizma«, sada kada je ona tobože zastarila.⁵⁴ Zanimljivo je pri tom što Đurđev izjavljuje da je »situacija u istoriografiji u svijetu« utjecala na to da tema Novosadskog kongresa bude: »Društvene strukture i društveni pokreti«. Moglo bi se, dakle, pretpostaviti da istraživanje društvenih struktura nije potreba jugoslavenske historijske znanosti! No, on takvo istraživanje ipak dopušta, ukoliko se ne interpretira kao jednostrani sociološki strukturalizam. Čudi me što Đurđev, kao član odbora za pripremu kongresa, nije predlagao da na kongresu bude zastupana tema prikladnija historiji kao »prirodno-istorijskoj nauci«.

U vezi s tim nesretnim »strukturama« moram naglasiti jednu zanimljivost u Đurđeva. Rekla sam da on svoju »prirodno-historijsku« teoriju temelji na nekoliko Marxovih citata koje uporno ponavlja. Apsolutni rekord u tom pogledu nosi Marxov citat iz »Einleitung zur Kritik der Politischen Ökonomie« što ga Đurđev u svojoj osudi moga novosadskog referata ponavlja ni više ni manje nego po — deseti put! No, možda toga ima i više. Riječ je o Marxovoj izjavi, u vezi s njegovim pripremama za »Kapital«, u kojoj kaže da neće izlagati ekonomske kategorije na temelju njihova povijesnog redoslijeda nego u vezi s njihovim odnosima u buržoaskom društvu. Tim citatom Đurđev ratuje protiv »smjene pet društveno-ekonomskih formacija« a nikada nije zapazio da tu Marx govori o svojoj metodi, koju suvremenim jezikom možemo nazvati »strukturalnom« ali ne i »strukturalističkom«, tj. lišenom historizma.

Na kraju bih htjela upozoriti čitaoca da se nisam sama prijavila da držim referat na plenumu kongresa. Odbor za pripremu kongresa (kojem nisam pripadala) htio je najprije dobiti nekoliko referata o napretku »strukturalne historije« u Jugoslaviji pri istraživanju pojedinih razdoblja.

⁵⁴ Đurđev očigledno poistovjećuje »strukturalnu« historiju s prevladanom Braudelovom »geografskom« koncepcijom i ne zna da se »strukturalna« historija proširila po cijeloj Evropi i da na razne načine rješava nove probleme.

To nije uspjelo. Mene bi tada bila zapala problematika 19. stoljeća. Bez ostalih referata to nije bilo moguće jer bi nastala iskrivljena slika zbog toga što se »strukturalna« metoda u nas ne primjenjuje ni jednako ni u istom opsegu pri istraživanju svih razdoblja. Zato sam predložila drugu temu, doduše povezanu sa željama odbora, koja je po mom mišljenju bolje odgovarala težnji da se pojača istraživanje društvenih struktura u jugoslavenskoj historiografiji. Prema tome, pojam »strukturalna historija« (štoviše i u obliku izraza »strukturalizam« što sam odbila) bio mi je predložio odbor i nisam imala razloga da ga ne prihvatim.

Razumije se da mogu postojati ozbiljni argumenti protiv upotrebe toga termina. O tome se i diskutira u historijskim znanostima u kojima jača primjena »strukturalne metode«. Meni je zasad najvažnije da sam rekla što pod tim pojmom razumijem i kakve su mogućnosti i opasnosti, dakle dileme, u vezi sa »strukturalnom historijom«. Napominjem da se kod nas počeo upotrebljavati pojam »procesna« historija koji ima značenje kao moj termin »genetičko-strukturalna« historija. S vremenom će se pokazati koji termin izražava smisao novih metodoloških kretanja.

Pojmu »marksizam« daje se često, uglavnom, politički prizvuk ili se smatra da može postojati samo jedno jedino ispravno mišljenje o historijskom materijalizmu. Za mene je prirodno da među marksistima postoje različita shvaćanja i mislim da su netolerantnost, ignorancija, isključivost i likvidatorstvo obilježja dogmatizma. Zato vlastita gledišta o teoriji i metodi marksizma smatram samo jednim od mogućih mišljenja. Nasuprot Đurđevu, koji počinje s definicijama pa ih zatim prema potrebi mijenja, želim početi s diskusijom, sa stavljanjem na dnevni red važnih metodoloških problema bez pretenzije da dajem nekakva »konačna« rješenja.⁵⁵

Ne smatram da Marxove »riječi« jednoznačno odgovaraju na sva pitanja i da ih treba samo »dopuniti« elementima našega vremena. No, iz iskustva znam da je Marxov opus izvanredno poticajan za postavljanje novih istraživačkih pitanja i da njegov potencijal još dugo ne može biti iscrpljen.

⁵⁵ U tome i jest osnovni nesporazum između Đurđeva i mene. Historičar, koji na temelju nekoliko Marxovih citata stvara sveobuhvatnu »teoriju«, ne može razumjeti drugoga historičara koji smatra svojim zadatkom informaciju kao temelj za diskusiju iz koje treba da izađe metodološko osvješćivanje naših historičara. Iako moj informativni zadatak potpuno ne potcjenjuje, on se trudi da omalovaži moju knjigu isticanjem da postavljam na dnevni red samo dileme a ne i rješenja i da je to sve skupa zapravo bezvrijedna kompilacija. Kako bi Đurđev mogao razumjeti da postoji netko tko želi postaviti na dnevni red važna pitanja i pripremiti proces njihova kolektivnog i dugotrajnog rješavanja? To, dakako, ne znači da nije opravdana Đurđevljeva kritika da sam mnogo toga morala obraditi sustavnije i cjelovitije. Đurđev će vjerojatno naći mnogo sumišljenika jer u nas će malo tko poreći »originalnost« historičaru koji u svom članku prepričava pet dotada nepoznatih dokumenata, ali će mnogi postaviti pitanje »originalnosti« u vezi s historičarem koji prvi put u našoj historiografiji pokušava dati osnovne informacije o suvremenom kretanju u »velikim« historiografijama (i to na točno određenom, vrlo skućenom prostoru). Karakteristično je što Đurđev smatra da je knjiga »Historijska znanost« promašaj i zato što je uz dva dijela (historija historiografije i metodologija) trebalo da sadrži i treći dio o marksističkoj historijskoj teoriji i s njome povezanim historijskim problemima. Očigledno sam morala cjelovito razraditi Đurđevljeve »postavke«! No, zašto on to nije uredio sam? Zašto svoju »teoriju« nije nikada sustavno i argumentirano izložio nego samo deklarativno u člancima i »opaskama«? To, dakako, ne znači da nije opravdana Đurđevljeva kritika da sam u svojoj knjizi morala reći nešto više, bolje, drugačije itd. o historijskom materijalizmu.

Na historijski materijalizam gledam kao na teoriju i metodu povijesne i društvene zbilje. Marxovoj je metodi imanentan pogled na svijet. Kako nisam »marksolog« i ne bavim se sustavno teorijom marksizma nego razmišljam o metodologiji historijske znanosti, za mene je, s toga aspekta, teorija prije svega u funkciji metode. Drugim riječima, u vezi s mojim preokupacijama, bitna mi je primjena dijalektičke metode na konkretna historijska istraživanja. Tragam, dakle, za mogućnostima praktične primjene antidogmatske, kritički shvaćene historijsko-materijalističke dijalektike.

U Marxovoj metodi smatram bitnom kategoriju cjeline (totaliteta) i dijalektičkog kretanja. Mislim da je zbilja za nj »jedinstvo mnogostrukog«, tj. strukturirano jedinstvo različitosti, pri čemu bi, kako sam kaže, znanost bila nepotrebna kad bi se pojava i bit stvari poklapale. Dijalektička metoda sadrži u sebi povezane strukturalno-analitički i historijski (genetički) postupak. Marxov »historizam« isključuje shvaćanje da spoznaja povijesnog kretanja može proizaći iz kronološkog slijeda pojedinačnih i neponovljivih povijesnih činjenica i da povijest može biti jednostavni linearni kontinuitet.

Od Marxa se uvijek može naučiti da se povijesni događaji ne javljaju izolirani jedni od drugih nego uvijek unutar cjeline povezane određenim odnosima. Svaki neponovljivi događaj ima svoju vrijednost kao ljudski događaj, ali je ujedno i dio određene dinamičke cjeline. Pojedini događaji mogu nam biti poznati u tančine i mi ih na temelju izvora možemo opisati, ali svoju realnost oni dobivaju tek kada ih rekonstruiramo u kretanju cjeline. Odbijam shvaćanja koja pojedinačni događaj definiraju samo kao slučajnost, izraz određene povijesne nužnosti. Pri tome događaji mogu postati simboli koji samo potvrđuju apriorna gledišta, npr., u dogmatskom marksizmu ili u vezi s teorijama društvenih znanosti. Struktura bez događaja nužno je struktura bez ljudske djelatnosti pa uvid u promjene povijesne zbilje postaje nemoguć. To je karakteristično za strukturalizam koji fetišizira totalitet i ne istražuje povijesno kretanje prema određenoj cjelini nego isključivo danu zatvorenu, statičnu strukturu.

Po mom mišljenju, dijalektička metoda potiče historičara na istraživanje povijesnih činjenica kao totaliteta, odnosno dijakrone i sinkrone povezanosti povijesne zbilje. Na tom shvaćanju i na praktičnom iskustvu temelji se moje traganje za mogućnostima primjene »genetičko-strukturalne« metode u historijskom istraživanju. Taj se poticaj marksističke metode poklapa s mojim naporima koji proizlaze iz opasnosti atomiziranja historijske znanosti i u Jugoslaviji, tj. njena pretvaranja u retrospektive društvenih znanosti. Zato mislim da su prevladavanje tradicionalne metode i sustavni napor za primjenu »genetičko-strukturalne« metode životno pitanje. Đurđev omalovažava takav pristup i naziva ga »strukturalizmom« ili »postmarksizmom«. No, kako se, na žalost, bavi prije svega svojom dogmatiziranom teorijom, a samo se iznimno spušta na razinu metodologije, nije izložio svoj stav o metodologiji prilagodenoj historiji kao »prirodno-istorijskoj nauci«, niti je dijalektička metoda, kao takva, sustavni predmet njegova interesa. On je samo usput spominje. Iako, dakle, nisam nikakav »teoretičar«, Đurđev me primorava da izložim svoje osnovne inspiracije iz teorije historijskog materijalizma koje

utječu na moj rad. Prema Đurđevljevoj terminologiji, to će svakako biti »eklektizam« i »postmarksizam«, jer se ne kunem niti na Marxove »riječi« ni na interpretaciju izvornog marksizma jednog jedinog autora, nego uzimam od svakoga što odgovara mom iskustvu kao historičara. Najlakše je reći što odbijam. Riječ je, dakako, o dogmatskom marksizmu, pri čemu ne smatram da je potrebno govoriti o njegovoj nekadašnjoj staljinističkoj verziji. Za mene marksizam ne počiva na nepromjenjivim načelima, nije dovršeni sistem, a uvođenje novih pojmova i kategorija ne znači napuštanje marksizma nego redefiniranje starih pojmova u skladu sa stupnjem povijesnog razvoja. Odbijam načelni determinizam dogmatskog marksizma koji se temelji na učenju da je povijest proces što ga reguliraju društveni zakoni nezavisni od svijesti ljudi koji postaju puki proizvod objektivnih zakona društvenog razvoja. Ne smatram ništa boljim determiniranost povijesnog kretanja isključivo prirodnim zakonima. Mislim da je povijest subjektivno-objektivni proces, u kojem se ništa ne zbiva apsolutnom nužnošću. Zato »sloboda« ne može biti spoznaja »objektivne« nužnosti nego izbor između različitih mogućnosti što ih pruža određeni splet uvjetovanosti. Smatram da dogmatski marksizam živi u svakom pojednostavnjenju bogatstva povijesnog života kao »lijeni marksizam« koji daje »postavke« i pokušava povezati opća načela neposredno sa svakodnevnom praksom.

Moje iskustvo u istraživanju i u našoj povijesnoj praksi potvrđuje Marxovo shvaćanje o ljudskoj povijesti kao prirodno-povijesnom procesu. Životinjska psihologija i psihobiologija zorno nam pokazuju kako je čovjek još uvijek blizak životinjskom svijetu. No, proučavanje povijesnog čovjeka ne opravdava vulgarno materijalističko shvaćanje da je samo povijest prirode cjelina, dok bi povijest čovječanstva bila samo njen nastavak i njena specifikacija. Marx, dakako, polazi od čovjeka kao pripadnika jedne biološke vrste. No, on kritizira Feuerbachovo naturalističko shvaćanje koje apsolutizira prirodno biće čovjeka. Marx vidi konstitutivne elemente čovjeka u jedinstvu prirodnih i društvenih faktora u povijesnom toku. Čovjek je dio prirode, dio društva i proizvod vlastite povijesne prakse kojom stvara sebe kao čovjeka, pripadnika ljudskog roda i kao društveno biće. Odvajanje pojedinih elemenata toga dijalektičkog jedinstva, bilo u »bazi« bilo u »nadgradnji«, za mene ne dolazi u obzir. Zato ne mogu prihvatiti Đurđevljev pristup materijalnoj proizvodnji kao isključivo prirodnom fenomenu koji je samo društveno organiziran. I materijalna proizvodnja izraz je svih triju elemenata koji čine čovjeka čovjekom. Bit čovjeka jest njegova povezanost s ostalim ljudima, a to je upravo društvo kojega su sastavni dio i osobine biološke vrste.

O pojmu »prirodnih zakona« u Marxa postoje vrlo različita mišljenja. Između ostaloga, danas se taj pojam temeljito razlikuje od shvaćanja u Marxovo vrijeme. Zato je problem kako učiniti te Marxove impulse operativnim za konkretno historijsko istraživanje. Marxovi »prirodni zakoni« zacijelo su osnovni uvjeti čovjekove fizičke egzistencije, nezavisni od povijesnih oblika. Historičar ne može istraživati formalne i apstraktne prirodne zakone niti bi smio pretpostaviti da su oni determinanta za povijesnog čovjeka kao što su za životinju. Apsolutizacija Marxovih »prirodnih zakona«, tj. njihova izolacija od svih ostalih sastavnih dije-

lova njegove teorije povijesti, dovodi s jedne strane do naturalističkog determinizma kao prenaplašavanja opće prirodne nužnosti, a s druge do »sociologizma«, u kojem se apsolutno nužni prirodni zakoni pretvaraju u »neumitne« društvene zakone.

Za mene je, prije svega, bitno Marxovo shvaćanje da je povijest prava priroda povijesnog čovjeka, tj. da je povijest izmjena stvari između čovjeka i prirode posredovana njegovim društvenim radom, a ne automatska funkcija prirodnih zakona u materijalnoj bazi. Ono što čini čovjeka čovjekom jest, dakle, njegov društveni rad kojim prisvaja vanjsku prirodu za sebe i proizvodi povijesni proces u kojem se zajedno s društvom mijenja i kao jedinka. Ljudska se priroda, kao promjenljiva kategorija, može, dakle, istraživati samo unutar čovjekove društvene prakse. Dakako, to shvaćanje isključuje i »apsolutno-sociološko« učenje, prema kojem povijesni tok proizlazi isključivo iz progresivne logike razvoja društvenih odnosa, i shvaćanje da postoji samo »prirodna osnova« ljudske povijesti i da se čovjek i njegova društvena »organizacija« moraju tome pokoravati. To odbijam, jer ne mogu shvatiti čovjeka kao puki proizvod prirodnih zakona, odnosno njegove biološke prirode. Upravo društvenom integracijom unutrašnje čovjekove prirode nastaju uvjeti da konkretni povijesni čovjek može mijenjati i prirodu i društvo. Dakle, ono što je karakteristično za ljudsku povijest nije samo biološki temelj nužde da se jede i pije nego prije svega ljudska, svjesna aktivnost da se prevladaju razna prirodna ograničenja, uz ostalo, i ona društva koja zapravo dopuštaju samo životinjski život zadovoljavanja najnužnijih fizičkih potreba.

Moje shvaćanje uključuje Marxov temeljni stav da je ekonomski oblik reprodukcije života karakterističan za određeni stupanj povijesnog razvoja. No odbijam ekonomističko tumačenje društvenog rada, tj. isključivanje iz pojma »proizvodnje« svega onoga što nadilazi potrebe čovjekove reprodukcije života. Upravo proizvodnjom stvari, čovjek otkriva svijet i proizvodi sam sebe kao povijesno i društveno biće. Duhovna proizvodnja ne može biti mehanički odraz materijalne strane društva, jer je i materijalna baza ljudska tvorevina, tj. sustav odnosa među ljudima koji preobražavaju prirodu.

Važno je Marxovo shvaćanje kako povijesna čovjekova priroda i njegova motivacija zapravo dolaze do izražaja u cjelini njegovih nagona te materijalnih i duhovnih potreba. Zato povijesni proces obilježava širenje ljudskih potreba, i napredak u povijesti sastojao bi se upravo u trošenju sve manje društvenog rada za puki opstanak, a sve više energije za proširenje duhovnih potreba.

Želja da historija postane društvena znanost ne može nipošto biti u suprotnosti s »pravim« marksizmom, kako to smatra Đurđev. U toku povijesti razvijaju se različita društva kao proizvod međusobnih odnosa ljudi i njihove povijesne prakse. Marx je prekinuo s dotadašnjim shvaćanjima da je društvo mehanički skup individuuma. Društvo je sastavljeno od konkretnih povijesnih ljudi koje obilježavaju društveni odnosi što su ih sami stvorili. Društvo je sistem potreba, interesa i ovisnosti a temelji se na društvenom radu, na podjeli rada, na razmjeni i na posjedovnim odnosima. Društvo kao cjelina uvjetuje svoje pojedinačne dijelove, koji

su u određenom međusobnom odnosu, a ujedno je uvjetovano od tih dijelova. Upravo osnovna gledišta historijskog materijalizma govore o određenim odnosima elemenata nekoga društvenog sistema, pri čemu je bitna ekonomska baza društvenog totaliteta.

U dogmatskom marksizmu, tj. i u Đurđeva, društveni su odnosi *postvareni*, jer se shvaćaju kao proizvod krutih društvenih zakona ili kao »organizacija« »razvoja« života ljudi determiniranog prirodnim zakonima, a ne kao proizvod ljudske aktivnosti. No, čovjek nije jednostavna funkcija ni prirode ni društva. Zato nema nikakve »logike povijesti«, kako to Đurđev kaže u svom Londonskom referatu. Povijest kao metafizički pojam ne postoji. Ona ne može imati nikakvi smisao niti cilj. Povijest je samo praksa ljudi koji imaju svoje motivacije i ciljeve. Čovjek, dakle, stvara povijest i samoga sebe, ali se pri tom otuđuje od svoga vlastitoga proizvoda — društva. Povijesni se akteri ne prepoznaju u svom vlastitom djelu, no historičarev je zadatak da objasni odnos povijesnog čovjeka i njegova djela.

Nesumnjivo je da su Marx i Engels obratili glavnu pažnju upravo društvenoj povijesti iz koje su crpli spoznaju sadašnjosti i budućnosti i izvodili potrebu revolucionarne djelatnosti proletarijata. Učenje o klasnoj borbi kao pokretaču povijesnog razvoja potječe zacijelo iz takve društveno-historijske koncepcije. Prema tome, čovjek sam sebe proizvodi kao društveno biće i stvara društvene odnose koji uvjetuju povijesno kretanje.

Čak i Đurđev kaže u vezi s temom Novosadskoga kongresa da su društveni pokreti »najvažnija tema istorije«. Ne mogu nikako shvatiti tu izjavu od čovjeka koji tako uporno zastupa mišljenje da pravi život ljudi nije društvo, da budućnost proizlazi iz prirodne strane čovjeka a ne iz povijesti i da su svi oni koji smatraju da bi društvena historija morala biti središte historijske znanosti nekakvi »apsolutno-sociološki« »postmarksisti«.

Govoriti o krizi historije u nas vrlo je nepopularno. Poučeni činjenicom što je historijska znanost na vjetrometini, pa je zato bila cilj napada s različitih strana, historičari se radije drže prokušane poslovice: »svaki cigo svoga konja hvali«. To sam pravilo morala prekršiti. Kako iz Đurđevljeve osude mogla referata može proizaći pogrešna ocjena mojih gledišta, moram najprije ponešto razjasniti.

Kada govorim o »krizi historije«, to se ne odnosi isključivo na historijsku znanost nego na historijsku svijest u našem društvu koja oscilira između dviju krajnosti: odbacivanja cijele povijesti izuzevši »pretpovijest« našega samoupravljačkog društva i obožavanja određenih istrgnutih činjenica iz pojedinih nacionalnih povijesti. Uz potiskivanje historijske znanosti od društvenih znanosti, to je golema opasnost za opstanak historije kao samostalne discipline. U tim uvjetima historijska je znanost u krizi zbog vanjskih faktora koji na nju djeluju. Uz to ona proživljava i unutrašnju krizu koja je rezultat postepenog napuštanja tradicionalnih shvaćanja i metoda. Treba razumjeti da ne želim unijeti nešto »novo« i »strano« u našu historiografiju, nego da se krećem strujom koja već teče i nastojim pomoći da se sadašnji potocić što brže ulije u široku rijeku.

Odbijam dojam da sebe smatram nekakvim »yrhwanskim« historičarom koji pljučka po mediokritetima naše historiografije. Nezadovoljna sam njom, jer sam nezadovoljna i vlastitim radom koji je dio te iste historiografije. Znam da nisu samo u pitanju moja umna, fizička i vremenska ograničenja nego i stupanj historiografije kao takve. Svatko nužno gradi na nakupljenim kolektivnim rezultatima, a oni su, prema mom mišljenju, samo manjim dijelom usmjereni prema svjesnom prevladavanju staroga. Odlučno odbijam Đurđevljevu tvrdnju da ocjenjujem našu historiografiju na temelju onoga što je u njoj najlošije, po nekakvoj — »bari«. Ističem samo da u njoj još uvijek prevladava tradicionalna metoda a s time se slaže i Đurđev. To, dakako, ne znači da su sva djela pisana tradicionalnom metodom loša. Ne potcjenjujem takve radove, jer bih onda morala omalovažiti i vlastitu djelatnost, budući da dosad u svom istraživanju još nisam uspjela odlučno probiti tradicionalne okvire. Svatko se može uvjeriti da ne stoji Đurđevljeva tvrdnja kako u referatu govorim samo o »bari«, nego da upravo ističem metodološka kretanja i empirijska istraživanja koja vode prema nadvladavanju tradicionalne metode.

U svojim naporima polazim, dakle, od svoga shvaćanja položaja i potreba jugoslavenske historijske znanosti, a ne od želje da budem »moderna« i da oponašam »zapadno-evropsku« historiografiju, kako bi Đurđev htio uvjeriti čitaoca. Njegova tvrdnja da preporučujem usvajanje gledišta te historiografije, kao takvih, besmislena je, jer postoje različiti pravci, koji se dijelom međusobno isključuju, pa bi bilo smiješno pozivati na prihvatanje svih tih smjerova odjednom. Ono što želim jest da jugoslavenski historičari budu što bolje informirani o kretanjima u evropskoj historijskoj znanosti radi usporedbe s vlastitim radom, radi inspiracije za nove ideje, radi mogućnosti usvajanja i modifikacije određenih dostignuća. Jugoslavija je otvorena zemlja, pa ni njeni historičari ne smiju biti izolirani i neinformirani, a samim tim i zaostali.

Jedna je od malih Đurđevljevih smicalica i to što mi pripisuje oduševljenje za »zapadno-evropsku« historiografiju (pod kojom, dakako, razumije samo buržoasku historiografiju), iako govorim o evropskoj historiografiji. I sam mi predbacuje da se nekritički držim poljskog historičara Topolskog! Zato želim izjaviti da u pojam »evropska« historiografija uključujem i marksiste u zapadnoevropskim zemljama i historiografije u zemljama gdje je dogmatski marksizam manje-više službeno učenje. Smatram, npr., da je mađarska i poljska historiografija na vrlo visokom stupnju razvoja u kretanju prema »genetičko-strukturalnoj« metodi. No, i u drugim socijalističkim zemljama ima pojedinaca od kojih bismo mogli mnogo naučiti.

Rekla sam već da Đurđev smatra kako je marksistička historiografija samo mogućnost. U San Franciscu je tvrdio da postoji samo »postmarksistička« historiografija. Ističući da u našoj historiografiji nema takvog izvrtanja marksizma kao u filozofiji, Đurđev, u svojoj osudi mog referata, tvrdi da u našoj historiografiji postoji ravnodušnost prema teoretskim i metodološkim problemima i da u njoj prevladava »postmarksizam«. Usprkos tome, on, doduše vrlo stidljivo, riječima Smiljane Đurović, izjavljuje u istom tekstu da u nas postoji autohtona marksistička histo-

rija!⁵⁶ Što on i Đurovićeva pod tim pojmom razumiju nejasno je, jer to dosad ostaje samo puka tvrdnja bez argumentacije.

Jasno je, dakako, što Đurđev misli kada kaže da je nakon »postmarksističkog« i »analističkog« shvaćanja u našoj historiografiji vidljiv prodor iz »apsolutno-socioloških« okvira bar u teoriji i metodologiji. Tu, zacijelo, upozorava na sebe, jer dosad nikada nije spomenuo nikoga kome bi priznao da zastupa shvaćanje izvornog marksizma. No, možda se nešto izmijenilo. Bilo bi, dakle, vrlo zanimljivo saznati tko se to od naših historičara uputio prema Đurđevljevu idealu, tj. historiji kao prirodno-historijskoj znanosti.

Što se tiče izbacivanja historije iz škole nisam toliko naivna, kao što smatra Đurđev, da bih mogla vjerovati kako bi kretanje prema »strukturalnoj« historiji moglo neposredno utjecati na izbjegavanje katastrofe historije kao posebne discipline u našoj školi. Osvajanje nove znanstvene razine nužno je dugotrajan proces, a izbacivanje historije iz škole napreduje velikom brzinom. Na Novosadskom kongresu neki su sveučilišni profesori pred penzijom i u penziji izrazili svoje negodovanje u tom pogledu pred šutljivom većinom. Tako je nikla rezolucija koja je istakla nezadovoljstvo sudionika kongresa zbog ugroženosti nastave historije. U međuvremenu je došlo do novih pogoršanja. Zato mi se čini da se nastojanja onih koji nam kroje takvu »reformu« i njihovih pomagača više ne mogu pobijati znanstvenim argumentima. Prema tome, riječ je o akutnom političkom problemu, koji može imati razorne posljedice.

Upotrebljavajući svoj omiljeni izraz o sociološkom sivilu koje prijeti historiji u školi, Đurđev, dakako, smatra da je riječ o posljedicama »postmarksističke apsolutnosociološke« teorije, pri čemu bi očigledno dio krivnje snosili i historičari koji zastupaju potrebu pretvaranja historije u društvenu znanost. Već sam istakla da Đurđev ne razlikuje takvu težnju historičara od usvajanja gledišta antihistorijskih društvenih znanosti koje je zacijelo u pitanju pri izbacivanju historije, kao posebne discipline, iz škole.

Zapanjuje, međutim, »apsolutnosociološka« Đurđevljeva izjava u tom pogledu koju bih mogla očekivati samo od »postmarksista«. Koreći me zato što bi se iz mojih gledišta mogao steći dojam da su u nas na djelu tehnokratske koncepcije, Đurđev kaže da »naše društvo treba da bude uvjereno« u to da je historija značajna za život suvremenog čovjeka! Zar nije sam toliko puta ponovio da društvo nije sastavljeno od ljudi, da pravi čovjekov život nije društvo nego da je to, uglavnom, samo »organizacija« ljudskog života koji se temelji na prirodnim zakonima. No, svi znamo da ne možemo uvjeravati nekakvu »organizaciju« nego samo ljude, stvaraoce svoje povijesti. Hoćemo li to moći ili će to riješiti Đurđevljevi prirodni zakoni odnosa društvene svijesti i društvene biti koji svojim mehanizmom na kraju mijenjaju i zaostalu nadgradnju?

⁵⁶ Citat je iz članka S. Đurović u *Politici*, 22. X 1977, u kojem nedostojno napada jedan referat i jednu knjigu ne spominjući uopće moje ime. Zato nije zavrijedila odgovor.